

Kieliopista kommunikaatioon

Suomi toisena ja vieraana kielenä -oppikirjat
vuosina 1866–1953

MARJUT VEHKANEN

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 24. lokakuuta 2015

Tutkin väitöskirjatyössäni suomi toisena ja vieraana kielenä -oppikirjojen menneisyyttä laajasti. Siihen antaa mahdollisuuden aineisto, johon olen valinnut harkinnanvaraisella otoksella 52 oppikirjaa. Näitä oppikirjoja on julkaistu vuosien 1866–1953 historiallisesti, kulttuurisesti ja maantieteellisesti erilaisissa konteksteissa, erilaisille kohderyhmille.

Olen tutkinut ajankohtaa, joka mielestäni on suomen kielen kehityksen näkökulmasta mitä kiehtovin: se alkaa Suomen kielipoliittisesti mielenkiintoiselta aikakaudelta, jolloin kiisteltiin suomen ja ruotsin kielen asemasta koululaitoksemme opetuskielenä. Historiallisen oppikirjatutkimuksen alaan kuuluvan väitöskirjani koko aineisto käsittää ajallisesti Suomen autonomian loppukauden, ensimmäisen maailmansodan, Suomen sisällissodan, talvisodan, toisen maailmansodan sekä sen jälkeisen jälleenrakennustyön alkuvuodet. Tutkimani ajankohdan alkupuoli sisältää myös heuräämisen kansansivistyksen, lukemisen ja opiskelemisen hyödyllisyyteen sekä kansan lukutaidon kasvun, lukuisten kirjakustantamojen synnyn ja ennen kaikkea kansakunnan kiinnostuksen oman maansa kulttuuria kohtaan: Kalevalaa, kansanperinnettä ja sukukansoja ja niiden kieliä kohtaan.

Tutkimani teokset ovat pääosin strukturalismia edeltäneen aikakauden S2-oppikirjoja. Tutkimusajanjakso päättyy toisen maailmansodan jälkeiseen jälleenrakennuskauteen, jolloin aineistossani on jo osittain kommunikatiivista lähestymistapaa soveltavia oppikirjoja, jotka on laadittu muun muassa Yhdysvalloissa sodanjälkeiseen pienten kielten tulkkauksen tarpeisiin. Aikajana katkeaa tässä aineistossa esiintyviin viimeisiin, jollakin tavalla sotaan liittyviin oppikirjoihin. Tämä 87 vuoden aikana julkaistujen S2-oppikirjojen otos on ajallisesti koherentti kokonaisuus. On ollut oppikirjatutkimuksen kannalta antoisaa ja välttämätöntäkin tutkia suhteellisen pitkän ajanjak-

son yhteiskunnallisia ja historiallisia muutoksia aineistostani käsin. Näin olen voinut kuvata sitä opetuksellista kaarta, joka S2-oppikirjoilla on tutkitulla aikakaudella ollut.

Vaikka aineisto on kyllin laaja Suomessa saatavilla olevista oppikirjoista, en voi tehdä sen perusteella kuitenkaan kovin pitkälle meneviä päätelmiä S2-oppikirjojen kehityksestä, sillä niin Suomessa kuin ulkomaillakin suomen kieltä opettavissa oppilaitoksissa ja kielikouluissa on tuotettu alan oppimateriaalia, joka ei kuulu aineistooni. Aineiston ulkopuolelle jäävien oppikirjojen lukumääristä tai sijainneista ei ole mahdollista antaa tarkkaa tietoa: kirjoja on julkaistu tutkimusajankohtanakin lukuisissa eri maissa ja maanosissa eri tarkoituksiperiin.

Oppikirjojen sisällöllinen rakenne paljastaa, mitkä ovat olleet kirjojen oppimistavoitteet. Tavoitellaanko morfologisesti täydellistä suomen kielen taitoa, kommunikatiivisia taitoja vai molempia? Oppijoiden motivoiminen on aina mukana tavoitteissa, ja opetussisällön tulisi vastata tähän tarpeeseen. Miten tuonaikaiset kirjoittajat tehtävästään selvisivät? Mitkä eri asiat oppikirjan kirjoittamiseen vaikuttivat? Tutkimukseni osoittaa, että oppikirjojen kirjoittamisen lähtökohtina ovat olleet historiallisten tapahtumien mukanaan tuomat vaatimukset ja kirjoittajien omat motiivit. Tietokirjailijat tarttuivat jo tuolloin mitä erilaisimpiin haasteisiin, jotta eri opetustarpeisiin pystyttäisiin lyhyessäkin ajassa tuottamaan tarvittava S2-oppikirja. Kirjoittajat olivat alansa asiantuntijoita, joilla oli kykyä ja varmasti myös henkilökohtainen ambitio tuottaa toivottu teos. Otaksuttavasti taustalla oli myös taloudellinen näkökulma. Varsinkin tutkitun ajankohdan alkupuolella motiivina oli koululaisten yleinen oppimateriaalin tarve – ajankohdan loppupuolella motiivina olivat käsitys puhutun kielen oppimisen ja opetuksen tärkeydestä ja siihen liittyvistä kommunikatiivisista opetusmenetelmistä, joihin myös opetustekniikan kehitys liittyi.

Oppikirjojen kirjoittajat ovat pääasiassa oman alansa asiantuntijoita: yliopiston opettajia ja kokeneita koulun opettajia. Aineistossani myös ympäröivä maailma saattoi aktivoida oppikirjantekijöiksi yllätyksellisiä tahoja: majuri Geijer ja luutnantti Lindgren kirjoittivat sotaan liittyvät oppikirjat ja professori Setälä luki savikiekkolevyille toimittamansa puhetta opettavan oppikirjan luvut.

Aikuisten suomi vieraana kielenä -oppikirjat antavat hyvän kuvan niistä lukuisista käyttötarkoituksista, joihin oppikirjoja jo silloin kirjoitettiin: yliopisto-opiskelijoille, aikuisopiskelijoille, sodan vallitessa eri käyttäjäryhmille ja teknisten apuvälineiden kehittyttyä myös radion kuuntelijoille ja kielikoulujen erikielisille opiskelijoille. Eräs havainto tutkimuksessa on, että lähes kaikki ajankohdan oppikirjat tehtiin tiettyjen lähtökielten homogeenisille opiskelijaryhmille. Aineiston toisen maailmansodan aikana ja sen jälkeen ilmestyneet sotaan liittyvät oppikirjat muodostavat oman erityisryhmänsä. Kirjoja tehtiin sotavoimille, sodanaikaiseen sotalapsitoimintaan, ruotsalaisille ja tanskalaisille vapaaehtoisille ja huoltohenkilökunnalle sekä Yhdysvaltojen sotilashenkilöstölle.

Nykyisinkin opiskelutarvetta lisäävät eri puolilla maailmaa riehuvat sodat, jotka tuovat pakolaisia Suomeen. Juuri nyt Syyrian kriisi asettaa S2-opetukselle ja oppikirjojen tuottamiselle omat vaatimuksensa. Myös työperäinen maahanmuutto, joka on koko historiamme ajan tuonut ihmisiä Suomeen töihin, sekä globalisaatio asettavat aivan omat haasteensa suomen kielen opettamiselle vieraana tai toisena kielenä.

Ulkomaisissa yliopistoissa Suomen kieltä ja kulttuuria on opetettu yli sata vuotta, ja nykyisin noin sadassa yliopistossa ja 30 maassa opiskelee tuhansia pää- ja sivuaineopiskelijoita noin kahdensadan opettajan johdolla. Ulkomailla toimivia Suomi-kouluja on nyt yli 30 maassa ja noin 130 toimipisteessä. Oppilaita Suomi-kouluissa on lähes 4 000. Eniten kouluja on Saksassa, Yhdysvalloissa ja Iso-Britanniassa. Ulkomailla suomen kieltä opiskeleville aikuisille sekä koululaisille samoin kuin Suomen aikuisopiskelijoille ja maahanmuuttajakoululaisille tehdään uutta suomi toisena ja vieraana kielenä -oppimateriaalia taukoamatta.

Vuosina 1866–1953 alan oppikirjoja oli nykytarjontaan verrattuna vähän, ja sata vuotta sitten opiskelumahdollisuudet ja oppikirjojen saatavuus olivat tämän päivän oppikirja- ja verkko-opetustarjontaan verrattuna hyvin erilaiset. Sähköisten viestimien avulla opiskelijoiden on nykyään vaivatonta hankkia opetus- tai autenttista materiaalia suomen kielen opiskelua varten. Ja onpa meillä meneillään kokeiluja, joissa ollaan luopumassa kokonaan oppikirjan käytöstä opetuksessa.

Kun tutkin aineistoani laajasti, syvennyin kirjojen ja niiden kirjoittajien taustaselvityksen jälkeen oppikirjojen kieliopin kuvaukseen. Tutkimukseni osoittaa, että kielioppia on opetettu aineiston oppikirjoissa hyvin paljon. Tulos on ymmärrettävä, sillä kieliopin opettaminen suomen kielen kaltaisessa morfologialtaan rikkaassa kielessä – jos kohta muissakin kielissä – on eri tutkimusten mukaan osoittautunut yhä keskeiseksi alueeksi.

Vaikka aineiston koululaisten kieliopin kuvaustavassa on vaihtelevuutta, kuvauksissa on kuitenkin enemmän yhtäläisyyksiä kuin eroja. Aikuisille suunnattujen teosten kielioppikuvauksissa taas on paljon variaatiota, vaikka kielioppi on oppikirjojen sisällön punaisena lankana lähes kaikissa kirjoissa. Koululaisten oppikirjojen sisällöistä poiketen aikuisten kirjoissa vertaillaan lähtökieltä ja kohdekieltä sekä tarjotaan kaukana Suomesta opiskeleville aikuisille suomen kielen ääntämisen opetusta.

Havaitsin, että aikuisten oppikirjoja eri puolilla maailmaa erilaisiin tarkoituksiin tuottaneilla kirjoittajilla on kirjoissaan oma persoonallinen näkemyksensä kieliopin oikeasta ja parhaasta esittämisjärjestyksestä. Lopputulos on, että koululaisten oppikirjoissa kielioppi on keskeisesti sisällöissä mukana ja aikuisten oppikirjoissa vain muutamasta kirjasta puuttuu erillinen kielioppijakso kokonaisuudessaan – jopa pienissä puhetta opettavissa fraasioppaissa kielioppiosio on voitu esittää kirjan alussa lyhyesti pääkohdittain. Kielioppia kyllä opetettiin monella tavalla, mutta sen keskeinen asema näissä oppikirjoissa pysyi melko muuttumattomana.

Otan aineistostani esiin neljä kieliopin aluetta, jotka olen itse opetustyössä huomannut haasteellisiksi: vokaaliharmonian, äänteiden keston, astevaihtelun ja sijamuotojen opettamisen. Astevaihtelun ja sijamuotojen perusteellinen kuvaus ja opettaminen ovat läsnä lähes kaikissa oppikirjoissa, mutta äänteiden keston opettamista pidetään tärkeänä pääasiassa aikuisten oppikirjoissa – tuolloin tukea haetaan oman äidinkielen tai jonkin muun kielen vastaavista sanoista.

Suomen kielen oppikirjojen tekstit ovat 87 vuoden aikana muuttuneet kankeista alkuajan kontekstittomista kielioppia harjaannuttavista lauseista koherenteiksi tekstikokonaisuuksiksi. Koululaisten oppikirjoissa proosaa on enemmän kuin aikuisten oppikirjoissa: koululaisten oppikirjoissa on kertomuksia ja satuja, mutta myös drill-

lauksen omaisia kielioppia harjaannuttavia tekstejä, joiden sekaan on upotettu dialogin ja suoran esityksen omaista kerrontaa. Myös irrallisia, kielioppia harjaannuttavia lauseita ja kysymyksiä esiintyy aineiston varhaisissa koululaisten oppikirjoissa, jotka kuitenkin vähenivät aikakauden edetessä, kun tilalle tulivat koherentit tekstikokonaisuudet. Vanhat tekstilajit hävisivät vähitellen, tilalle tuli uusia, mutta osa tekstilajeista säilytti paikkansa vuosikymmenestä toiseen. Asiaproosatekstit, dialogit ja autenttiset tekstit pysyivät koko ajanjakson tutkittujen oppikirjojen valikoimissa.

Dialogia esiintyy aikuisten oppikirjoissa runsaasti, varsinkin autenttisissa tekstinäytteissä. Draama puheen opettamisen ensi asteena on myös läpäisevästi oppikirjojen teksteissä mukana. Uuden lajityypin muodostavat 1920-luvulta lähtien vähitellen ilmestyneet fraasi- ja turistioppaat, jotka ovat nykyisten turistioppaiden esiaste luettelomaisine ja sanakirjanomaisine tekstilajeineen.

Dialogit siis muuttuvat kankeista kysymys ja vastaus -pareista jo kommunikatiivisuutta tavoitteleviksi dialogeiksi, vaikka puhekielen muotoja, muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta, ei tekstilajeissa tässä aineistossa vielä esiinnykään. Niin sanottujen modernien kirjojen tekstit edustavat arjen elämän tarpeita: asunnon vuokrausta, ajanvietteeseen liittyviä mainoksia ja pikku uutisia. Esimerkit kertovat, kuinka läheisessä vuorovaikutuksessa oppikirjojen sisällöt jo tuolloin pyrkivät olemaan ympäröivän elämän kanssa. Tutkituissa oppikirjoissa tekstilajien määrä lisääntyy lähes sadan vuoden kuluessa, lajit muuttuvat ja vanhat käytänteet häviävät. Proosa, käännosten asiatekstit ja dialogit säilyvät odotetusti tekstilajeina koko tutkitun ajanjakson.

Koululaisten ja aikuisten oppikirjoissa esiintyy vain vähän yhteisiä sisällöllisiä aiheita. Koululaisten aiheet liittyvät ympäröivään elämänpiiriin: maaseutuun, perheeseen, ahkeruuden korostamiseen ja vanhempien kunnioittamiseen. Poikkeuksena ovat neuvostoliittolaiset koululaisten oppikirjat, joiden sisältöjä leimaa silloinen neuvostoliittolainen maailmankuva vaatimuksineen. Sama trendi on nähtävissä aineiston muutamissa aikuistenkin neuvostoliittolaisissa oppikirjoissa. Ehkä juuri kirjojen sisällysluettelot paljastavat parhaiten, mistä aiheista oppikirjoissa voitiin eri aikoina kirjoittaa.

Kalevalan ja Suomen historian vähäinen osuus teksteissä kertoo siitä, että opiskelijat ovat olleet pääasiassa muita kuin yliopisto-opiskelijoita. Arkielämän tekstit ruokalajeineen ja asunnon vuokrailmoituksineen paljastavat, että suomen kieltä opiskeltiin hyödyllisiä käyttötarkoituksia varten. Sotilaallisiin tarkoituksiin laaditut oppikirjat ja muut sota-ajan oppikirjat taas osoittavat, kuinka nopeasti kirjoja pystytään tuottamaan uuteen todelliseen tarpeeseen, kuinka suhdanneherkkä S2-kustannusala on ja kuinka nopeasti jo tuolloin uuteen tarpeeseen reagoitiin.

Aikuisten suomi vieraana kielenä -oppikirjojen sisällöt paljastavat sen mittavan teemaattisen kirjon, jonka sen aikaiset kirjoittajat ovat tuottaneet. Aiheiden moninaisuus osoittaa mielikuvituksen laukanneen moneen suuntaan tekstien sisältöjä laadittaessa. Oppikirjojen sisällöt 1920-luvulla kertovat myös siitä kansainvälisestä innostuksesta, joka kanavoitui matkustamiseen ja siihen tarpeeseen tuotettuun oppimateriaaliin. Uusien aihepiirien lisäksi ilmestyi tietenkin tavanomaisia oppikirjoja niin yliopistojen kuin kielikoulujenkin opiskelijoille. Nämä oppikirjat kuvasivat sodanjälkeistä rauhanomaista elämää optimistisissa ja hauskoissa kertomuksissaan.

Aineiston oppikirjoissa käytetyt lajityypit noudattelevat samaa trendiä kuin tekstien sisällötkin: koululaisten kirjojen opetusmenetelmät ovat yleensä staattisia ja kielioppi-käännös-menetelmään tukeutuvia. Aikuisten oppikirjojen menetelmät puolestaan monipuolistuvat kankeista puhetta harjoittavista fraaseista oppilaan omaa tuotosta edellyttäväksi harjoituksiksi kysymyksineen.

Tutkittuun lähes sadan vuoden ajanjaksoon mahtuu lukuisia vieraan kielen opetusmenetelmiä: kielioppi-käännös-menetelmä sekä kertaus- ja harjoitus -menetelmä, suomea suomeksi -metodin kaltainen menetelmä, fraasikirjat ja niiden metodit, äänilevyt ja radio opetusvälineenä, kuvien käyttö kielenopetusmenetelmänä, tehtävien oikeat vastaukset sisältävien vihkosten tuottaminen opiskelijoille sekä ajankohdan loppulla puhetta opettavat, kommunikatiivisen kielenopetuksen piirteitä sisältävät menetelmät. Kielioppi-käännös-menetelmä on kääntämistä opiskelevien keskuudessa käytössä vieläkin, samoin kuin erilaiset harjoitukset sekä suomen opettaminen suomeksi ovat edelleen suosittuja menetelmiä opetuksessa.

Fraasioppaat ovat uusi menetelmä tässä aineistossa fraaseineen ja myöhemmin äänilevyjen tekstien matkimista opettavine malleineen. Fraasit ovat mallina nykyisille turistioppaille ja sanakirjojen fraasiosioille, joita käyttäjät tarvitsevat matkailutarkoituksiin. Muutamat kirjoihin kuuluvat kielen opetukseen liittyvät äänilevyt taas ovat nykyisten kielenopetuksessa käytettyjen sähköisten apuvälineiden esiaste. Tutkimukseni neljä tapaustutkimusta osoittavat, kuinka uudet tekniset keksinnöt, fraasien opetus ja kansainväliset kaupalliset kielikurssit huomaamattaan kylvivät ensimmäiset kommunikatiivisen opetuksen siemenet maaperään, josta on sittemmin versonut runsaasti uusia vieraan kielen opettamiseen soveltuvia opetusmenetelmiä.

Tutkimukseni osoittaa, kuinka innovatiivisia suomi toisena ja vieraana kielenä -oppikirjojen laatijat ovat aina olleet: tarvittaviin opetussisältöihin tartuttiin viipymättä, uusia puhuttua kieltä korostavia opetusmenetelmiä ryhdyttiin innokkaasti käyttämään heti, kun ne tulivat markkinoille, ja kieliopin opetuksesta siirryttiin kohti kommunikatiivista opetusympäristöä, mutta niin, ettei kieliopin opetustakaan kokonaan unohdettu.

Marjut Vehkanen: *Kieliopista kommunikaatioon. Suomi toisena ja vieraana kielenä -oppikirjat vuosina 1866–1953.* Helsinki: Helsingin yliopisto 2015. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-1556-0>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@gmail.com